

ויקח יעקב אבן

הקדמת רש"י

הרב סעדיה גאון, מקדים הקדמה לתרגומו של התורה, בה הוא מספר מה הביאו לתרגם את התורה ובאיזה שיטות נקט במלאכת התירגום. כמו כן מקדים רבי אברהם אבן עזרא הקדמה ארוכה ביותר לפירושו, בה הוא מציג חמש שיטות פרשנות ומסביר את סיבות בחרו באחת מהן. גם הרמב"ן מקדים לפירושו לספר בראשית הקדמה ארוכה, חלקו הראשון בחרוזים, בה הוא מסביר את הרקע לפירושו למקרא. ואילו רבי עובדיה ספורנו מקדים לכל ספר מהחומש הקדמה קצרה משלו.

לעומת כל אלה המפרש המקובל ביותר על כל קהילות ישראל, רש"י, לא השאיר לנו הקדמה כלשהי לפירושו למקרא. למרות שהיה הראשון לכתוב פירוש על כל התנ"ך, רש"י אינו רואה לנכון להסביר לנו מה הביאו לכתוב פירוש זה, וכן אינו מבהיר את דרכו הפרשנית.

אמנם בגוף פירושו יש הערות בנוגע לשיטת פרשנותו, כגון :

ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא, ולאגדה המיישבת דברי המקרא דבר דבור על אופניו רש"י על בראשית ג' ח'

אבל קשה לראות בהערות אלו הסברים כלליים. לדוגמה, ההערה שהבאנו אינו יכול להיות קו מנחה לכל פירוש רש"י, כי הרי רוב דברי רש"י דווקא כן לקוחים מהמדרשים, עד כדי כך שאמר אבן עזרא עליו :

כרב שלמה ז"ל שפירש התורה ונביאים וכתובים על דרך דרש והוא חושב כי הוא על דרך פשט, ואין בספריו פשט אלא אחד מני אלף. ראב"ע, שפה ברורה, פרק ד

במשך השנים נכתבו מאות פרושים על פירוש רש"י, כאשר כל מפרש מנתח את רש"י על פי השיטה שהוא מייחס לו.

אבל האם נכונה ההנחה שלא השאיר רש"י הקדמה ?

מטרת רש"י בפירושו לתנ"ך

רש"י אינו מסביר לנו במפורש את סיבת כתיבתו, ואולם אפשר להסיק מסקנות על כך מתוך כתיבתו.

לדוגמא, בפירוש למילה הראשונה בתורה רש"י אומר :

בראשית ברא אין המקרא הזה אומר אלא דורשני! כמו שאמר חז"ל : בשביל התורה שנקראת ראשית דרכו, ובשביל ישראל שנקראו ראשית תבואתו. ואם באת לפרש כפשוטו כך פרשהו, בראשית בריאת שמים וארץ ... רש"י על בראשית א' א'

הבעיה העומדת בפני רש"י היא להסביר מדוע כתוב בַּרְאשִׁית ולא בְּרֵאשִׁית (או בראשונה). בַּרְאשִׁית היא לשון סמיכות ולכן היה צריך לומר בְּרֵאשִׁית משהו! וכך האפשרות השניה ("כפשוטו") שמציע רש"י – בראשית שמיים וארץ.

את הסברו הראשון כאן רש"י ליקט משני מקומות שונים במדרש רבא :

אמר רבי בנאי : העולם ומלואו לא נברא אלא בזכות התורה ; שנאמר ה' בחכמה יסד ארץ וגו'. רבי ברכיה אמר : בזכות משה ; שנאמר וירא ראשית לו. ר' הונא בשם ר' מתנה אמר : בזכות שלושה דברים נברא העולם - בזכות חלה, ובזכות מעשרות, ובזכות בכורים. ומה טעם בראשית ברא אלהים ? ואין ראשית אלא חלה, שנאמר ראשית עריסותיכם ; ואין ראשית אלא מעשרות, היך דאת אמר ראשית דגנך ; ואין ראשית אלא בכורים, שנאמר ראשית בכורי אדמתך וגו'. מדרש רבא בראשית א' ד'

רבי יהושע בר' נחמיה בשם רבי חנינא ברבי יצחק אמר : שמים וארץ לא נבראו אלא בזכות יעקב ; דכתיב ויקם עדות ביעקב. ואין עדות האמור כאן אלא שמים וארץ, כמו דאת אמר - העדותי בכס היום את השמים ואת הארץ. אמר רבי ברכיה : שמים וארץ לא נבראו אלא בזכות ישראל ; דכתיב בראשית ברא אלהים. ואין ראשית אלא ישראל שנאמר קדש ישראל לה' ראשית תבואתה. אמר ר' אחא : שמים וארץ לא נבראו אלא בזכות משה ; שנאמר וירא ראשית לו. אמר רבי אבהו : הכל לא נוצר אלא בזכות יעקב ; הה"ד לא כאלה חלק יעקב כי יוצר הכל הוא, בשביל יעקב יצר הכל. מדרש רבא ויקרא ל"ו ד'

במדרשים המקוריים אנו רואים מספר רב של תשובות לשאלה "בעבור מה נברא העולם?": תורה, משה, חלה, מעשרות, ביכורים, יעקב, וישראל. מתוך כל אלה בחר רש"י לצטט רק את הראשון והאחרון: תורה וישראל.

מדרשים אלו מזכירים לנו דרשה מפרקי אבות :

חמשה קניינים קנה לו הקדוש ברוך הוא בעולמו ואלו הן : תורה קניין אחד, שמים וארץ קניין אחד, אברהם קניין אחד, ישראל קניין אחד, בית המקדש קניין אחד.

תורה מנין? דכתיב - ה' קנני ראשית דרכו קדם מפעליו מאז. שמים וארץ מנין? דכתיב - כה אמר ה' השמים כסאי והארץ הדם רגלי, אי זה בית אשר תבנו לי ואי זה מקום מנוחתי; ואומר - מה רבו מעשיך ה' כלם בחכמה עשית מלאה הארץ קנינך. אברהם מנין? דכתיב - ויברכהו ויאמר ברוך אברם לאל עליון קונה שמים וארץ. ישראל מנין? דכתיב - עד יעבר עמך ה' עד יעבור עם זו קנית; ואומר - לקדושים אשר בארץ המה ואדירי כל חפצי בס. בית המקדש מנין? דכתיב - מכון לשבתך פעלת ה' מקדש אדני כוננו ידיך; ואומר: ויביאם אל גבול קדשו הר זה קנתה ימינו.

אלא שכאן התשובות לשאלה "מה קנה ה' בעולמו?" הינן: תורה, שמים וארץ, אברהם, ישראל, ובית המקדש. התשובות המשותפות הן תורה וישראל.

נחזור למדרשים שמתוכם ליקט רש"י. מה הביא את רש"י לדלג על דרשי הפסוקים על משה, חלה, מעשרות וביכורים ויעקב?

התשובה המובנת. כוונת רש"י היא להביא פירושים המדברים אל אנשי דורו. מעשרות וביכורים אינם חלק מחייהם של אנשי דורו של רש"י, ואף יעקב ומשה הם זיכרון מהעבר הרחוק. לעומת זאת המושגים תורה וכלל ישראל היו עיקר עולמם.

אם העיקרון המנחה את רש"י הינו לפרש את התורה לאנשי דורו, חשוב ביותר לדעת מה היו בעיות היסוד של דור זה. שוב, רש"י אינו אומר לנו במפורש מה היו עניינים אלה, אבל הוא מרבה להתייחס לשתי בעיות יסוד של זמנו :

- א. הקרבות בין הצלבנים לבין המוסלמים בארץ הקודש, כאשר כל צד תבע בעלות ולא השאירו נחלה לישראל,
- ב. הפרשנות הנוצרית של התנ"ך, שסתרה את הפשט והדרש של חכמי ישראל.

רש"י וארץ ישראל

למרות שגר בגולה, לא הסתיר רש"י את הקשר בין היהדות לבין הארץ :
להיות לכם לאלהים. שכל הדר בארץ ישראל, אני לו לאלהים,
וכל היוצא ממנה, כעובד עבודת אלילים רש"י על ויקרא כ"ה ל"ח

ואף את הצורך שעם ישראל יכבוש את הארץ :

והורשתם את הארץ והורשתם אותה מיושביה, ואז וישבתם בה,
תוכלו להתקיים בה. ואם לאו, לא תוכלו להתקיים בה.
רש"י על במדבר ל"ג נ"ג

אבל, רש"י מודע לכך שאומות העולם חומדות את ארץ ישראל :

צידנים יקראו לחרמון שרין ובמקום אחר הוא אומר ועד הר
שיאן הוא חרמון! הרי לו ארבעה שמות. למה הוצרכו ליכתב?
להגיד שבח ארץ ישראל, שהיו ארבעה מלכיות מתפארות בכך, זו
אומרת על שמי יקרא, וזו אומרת על שמי יקרא.
רש"י על דברים, ג', ט'

אפסי ארץ שלשים ואחד מלכים, אפשר שכולם מארץ ישראל
היו? אלא אין לך כל מלך ושלטון שלא קנה לו פלטרין ואחוזה
בארץ ישראל, שחשובה לכולם היא. שנאמר נחלת צבי צבאות
גויים. רש"י על דברים ל"ג י"ז

את העמדה הברורה ביותר נוקט רש"י בפירושו הראשון לתורה :

בראשית אמר רבי יצחק, לא היה צריך להתחיל את התורה אלא
מהחדש הזה לכם, שהיא מצוה ראשונה שנצטוו ישראל, ומה טעם
פתח בבראשית? משום כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת
גויים. שאם יאמרו אומות העולם לישראל, ליסטים אתם
שכבשתם ארצות שבעה גויים, הם אומרים להם, כל הארץ של
הקב"ה היא, הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו, ברצונו נתנה
להם, וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו. רש"י על בראשית א' א'

רש"י והנוצרים

כידוע, רש"י חי בצרפת ובאשכנז בין הנוצרים. בחייו הנוצרים רדפו את היהודים, פעלו לגיירם, ואף חויבו יהודים בכמה מעיירות צרפת לקבל כמרים בבתי הכנסת כדי שישמיעו פרשנותם למקרא. בשנת 1096 תתנ"ו, בהיות רש"י בן 56, יצאו הנוצרים למסע הצלב הראשון, ובדרך טבחו ביהודים כולל חכמי הישיבות בוורמייזא ובמגנצא, אשר בהן למד רש"י. אירועים אלה השפיעו על רש"י והביאו אותו לחבר מספר פיוטים הנושאים אופי של קינות.

הרבה מאימרות רש"י הבוטות ביותר נגד הנוצרים צונזרו ואינם בגרסה במודפסת של פירושו, אלא בכתבי יד בלבד. אבל גם בגרסה המודפסת אנן רואים את יחסו של רש"י לנוצרים ונסיונם לפתות יהודים להתנצר.

מאשה זרה. מכנסיה של אפיקורסות והיא המינות ולא יתכן לומר שלא דבר אלא על המנאפת ממש כי מה שבחה של תורה שאמר כאן להצילך מאשה זרה ולא מעבירה אחרת אלא זו מינות שהיא פריקת עול של כל המצות. משלי ב' ט"ז

השבעתי אתכם. האומות בהיותי גולה ביניכם : **אם תעירו ואם תעוררו.** אהבת דודי ממני על ידי פתוי והסתה לעוזבו לשוב מאחריו. רש"י על שיר השירים ג' ה'

ורש"י אף מתפלמס ישירות בנוצרים בפסוקים שבהם הם נתלים. לדוגמה, בפסוק "נעשה אדם בצלמנו" שבו ראו הנוצרים רמז לשילוש, אומר רש"י

נעשה אדם. אף על פי שלא סייעוהו ביצירתו, ויש מקום למינים לרדות, לא נמנע הכתוב מללמד דרך ארץ ומדת ענוה, שיהא הגדול נמלך ונוטל רשות מן הקטן. רש"י על בראשית א' כ"ז

כמו כן בפרשנותו לפסוק "שמע ישראל", מביע רש"י את תקוותו שביום מן הימים יזנחו הנוצרים את אמונתם בשילוש ויכירו באחדות ה':

ה' אלהינו ה' אחד. ה' שהוא אלהינו עתה, ולא אלהי האומות עובדי אלילים. הוא עתיד להיות ה' אחד, שנאמר כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כולם בשם ה', ונאמר ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד. רש"י על דברים ו' ד'

ההקדמה האבודה

למרות שהפירוש הראשון של רש"י בחומש :

בראשית אמר רבי יצחק, לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מהחדש הזה לכם, שהיא מצוה ראשונה שנצטוו ישראל, ומה טעם פתח בבראשית? משום כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים. שאם יאמרו אומות העולם לישראל, ליסטים אתם שכבשתם ארצות שבעה גוים, הם אומרים להם, כל הארץ של הקב"ה היא, הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו, ברצונו נתנה להם, וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו. רש"י על בראשית א' א'

מסומן אצלנו כפירוש על המילה בראשית, הוא מהווה בעצם הקדמה לפירושו של רש"י על התורה. אנו רואים התייחסותו של רש"י לבעיה הראשונה לעיל, והוכחתו שהארץ שייכת לעם ישראל.

ומה עם הבעיה השנייה ? ראינו לעיל את פירושו השני של רש"י

בראשית ברא אין המקרא הזה אומר אלא דורשני! כמו שאמרו חז"ל : בשביל התורה שנקראת ראשית דרכו, ובשביל ישראל שנקראו ראשית תבואתו. ואם באת לפרש כפשוטו כך פרשהו, בראשית בריאת שמים וארץ ... רש"י על בראשית א' א'

וגם הוא מיוחס אצלנו למילה הראשונה בתורה. אבל, בכתבי היד אין פיסוק, וניתן היה לפסק את הפירוש כך:

בראשית ברא אין המקרא הזה אומר אלא - דורשני כמו שאמרו חז"ל! בשביל התורה שנקראת ראשית דרכו, ובשביל ישראל שנקראו ראשית תבואתו.

כלומר, המילה "בראשית" באה לומר לנו שחייבים לפרש את המקרא רק כפי שדרשוהו חז"ל! ואיך לומדים כך מהמילה "בראשית" ? מתוך שהתורה נקראת "ראשית" ועם ישראל נקרא "ראשית". לכן יבוא העם הנקרא ראשית ויפרש את התורה הנקראת ראשית.

קריאה זאת מסבירה בצורה שונה את בחירתו של רש"י להתמקד רק בתורה ובישראל מתוך כל סוגי הראשית המובאים המדרשים.

וכך מצאנו שרש"י הקדים הקדמה לפירושו בה הוא מסביר את בעיות היסוד של דורו, ואת הפתרונות שלו עליהם. ואם כן הפירוש הראשון של רש"י לאחר ההקדמה הינה :

בראשית ברא ולא בא המקרא להורות סדר הבריאה לומר שאלו קדמו, שאם בא להורות כך היה לו לכתוב - בראשונה ברא את השמים וגו'. שאין לך ראשית במקרא שאינו דבוק לתיבה שלאחריו, כמו בראשית ממלכת יהויקים, ראשית ממלכתו, ראשית דגנך. אף כאן אתה אומר בראשית ברא אלהים וגו' כמו בראשית ברוא, ודומה לו תחלת דבר ה' בהושע, כלומר תחלת דבורו של הקב"ה בהושע - ויאמר ה' אל הושע וגו'. ואם תאמר להורות בא שאלו תחלה נבראו, ופירושו בראשית הכל ברא אלו - ויש לך מקראות שמקצרים לשונם וממעטים תיבה אחת, כמו כי לא סגר דלתי בטני. ולא פירש מי הסוגר, וכמו ישא את חיל דמשק. ולא פירש מי ישאנו, וכמו אם יחרוש בבקרים. ולא פירש אם יחרוש אדם בבקרים, וכמו מגיד מראשית אחרית. ולא פירש מגיד מראשית דבר אחרית דבר (וכן בכאן בראשית הכל). אם כן תמה על עצמך, שהרי המים קדמו, שהרי כתיב ורוח אלהים מרחפת על פני המים, ועדיין לא גלה בריית המים מתי היתה, הא למדת שקדמו המים לארץ. ועוד שהשמים מאש וממים נבראו, על כרחך לא לימד המקרא בסדר המוקדמים והמאוחרים כלום. רש"י על בראשית א' א'

ופירוש זה הינו באמת בעניין הפסוק וראוי להיות הפירוש הראשון על סיפור בריית העולם.

ואני לא באתי ליישב פשוטו של רש"י, אלא את מדרשו.